

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΓΑΡΟΥΦΑΛΗ

Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη

Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις,

Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος

Παραδέλλης (επιμ.) Αθήνα: Καστανιώτης

και Παν. Αιγαίου, 1992.

ΚΥΡΙΟ θέμα του συλλογικού αυτού τόμου είναι η μελέτη της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας μέσα από την επεξεργασία μιας εξίσου σύγχρονης αναλυτικής έννοιας: της πολιτισμικής ταυτότητας και κυρίως, αυτής του κοινωνικού φύλου.

Οι στόχοι των επιμελητών του τόμου, είναι ποικίλοι και, κατά κάποιο τρόπο, μακροπρόθεσμοι: αφενός διαφαίνεται η επιθυμία τους το βιβλίο αυτό να γίνει το έναυσμα για την ανάπτυξη ενός ελληνόφωνου, εφαρμοσμένου στην ελληνική περίπτωση, ανθρωπολογικού λόγου και για τη γνωριμία του ελληνικού κοινού με την ελληνική εθνογραφία. Αφετέρου, επιχειρείται, με πολλή προσοχή, η αποκοπή του ομφάλιου λώρου ανάμεσα στη «νέα» και την παλιά εθνογραφία της Ελλάδας. Το «στίγμα» του τόμου προσδοκάται να είναι η «αναθεώρηση των ανθρωπολογικών απόψεων για τη φύση της ελληνικής κοινωνίας» (σ. 66). Ο αναγνώστης έχει την αίσθηση ότι η (ανα-) θεώρηση και η προβολή της ελληνικής κοινωνίας ως «σύνθετης» ή «πλουραλιστικής» (αντί απλής και ομοιογενούς) και ως «μεταβαλλόμενης» (αντί στατικής) αποτελούν, για τους δύο επιμελητές, εξόφληση ενός συλλογικού χρέους επιστημονικού-ηθικού προς το υπό μελέτη αντικείμενο: την ελληνική κοινωνία και τους εκπροσώπους της, άνδρες και γυναίκες.

Για την υλοποίηση αυτού του εγχειρίματος προτείνεται η μελέτη των κατηγοριών του φύλου και των έμφυλων σχέσεων, με γνώμονα τη σύγχρονη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής ή κονστρουκτιβισμός. Η αξία της προτεινόμενης θεωρίας έγκειται στο ότι επικεντρώνεται στη δράση ως διαδικασία με την οποία «κατασκευάζεται» ο κόσμος, μελετά δε τη δράση από τη σκοπιά των υποκειμένων της και μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο συντελείται (σ. 23). Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, το φύλο δεν αποτελεί δεδομένο της φύσης, αλλά συνιστά θεμελιώδη κοινωνική σχέση και πολιτισμικό σύμβολο/πολιτισμική κατασκευή. Από την άλλη πλευρά, η αξία της προτεινόμενης επικέντρωσης στο φύλο έγκειται στο ότι η «αποφυσικοποίηση» του φύλου οδηγεί αναπόφευκτα στην αποφυσικοποίηση άλλων εξίσου σημαντικών κοινωνιολογικών εννοιών, όπως της συγγένειας και της σεξουαλικότητας, οι οποίες, όχι μόνο εκλαμβάνονται ως «βιολογικά δεδομένα», αλλά και ταυτίζονται εννοιολογικά με το φύλο – στη «φυσική» του κατάσταση.

Μέσα από μια διεξοδική εισαγωγή και έναν άψογο ελληνόφωνο ανθρωπολογικό λόγο, ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης πληροφορεί το ελληνικό κοινό για την επίδραση του ευρω-αμερικανικού φεμινιστικού κινή-

ματος στην «ανακάλυψη του φύλου» από την ευρω-αμερικανική ανθρωπολογία και για τις αντίστοιχες επιδράσεις στην ελληνική εθνογραφία. Η λεπτομερής αυτή ανάλυση της ανθρωπολογικής έρευνας των έμφυλων σχέσεων στην Ελλάδα συμπίπτει με την πολύ χρήσιμη για τον Έλληνα αναγνώστη συνοπτική παρουσίαση του σημαντικότερου μέρους της ιστορίας της ελληνικής εθνογραφίας, γενικότερα. Στο σημείο αυτό προτείνεται να αναλύεται το «πέρασμα» από την παλιά στη σύγχρονη ανθρωπολογία της Ελλάδας.

Στις παλιές εθνογραφικές μελέτες της ελληνικής κοινωνίας (δεκαετία του 60 ως και αρχές του 80) επικρατεί η λεγόμενη ουσιοκρατική (αντί της κονστρουκτιβιστικής) θεώρησης: το αρσενικό και το θηλυκό θεωρούνται βιολογικές-φυσικές ουσίες ή εγγενείς, άρα σταθερές, ιδιότητες που αποκτούν κοινωνική σημασία μόνο όταν παίρνουν τη μορφή «ρόλων» - και κυρίως αυτών που υπαγορεύουν οι συγγενικές σχέσεις. Αρχικά, οι γυναίκες παρουσιάζονται ως «από τη φύση τους» ικανές μόνο για τα του οίκου τους - υπάκουες σύζυγοι, πονετικές μητέρες, αλλά και πονηρές Εύες, δυνάμει καταστροφικές για την «τιμή» του άνδρα. Οι άνδρες, «από τη φύση τους» ικανοί να διαχειρίζονται τη δημόσια σφαίρα ζωής (εργασία-πολιτική) παρουσιάζονται απλώς να «εμπεριέχουν», ή να «συμπληρώνονται» από τις γυναίκες. Από τα μέσα του 70, κυρίως, γυναίκες-ανθρωπολόγοι, επηρεασμένες από τις φεμινιστικές θεωρίες, αντιδρούν στην ανδροκεντρική αυτή οπτική και στρέφονται στη μελέτη των γυναικών. Δείχνουν ότι οι γυναίκες έχουν δύναμη και εξουσία στα του οίκου τους, αλλά και μονοπωλούν ορισμένες δημόσιες δραστηριότητες σχετικές με τη θρησκεία - εκκλησία, νεκροταφεία. Η δράση τους, μολονότι «ανεπίσημη» και φαινομενικά τετριμμένη, ερμηνεύεται ως εξίσου πολιτική, εφόσον καθορίζει τις πράξεις άλλων – σε ορισμένους τομείς.

Όπως σωστά παρατηρεί ο συγγραφέας της εισαγωγής, στις εθνογραφίες αυτής της περιόδου, οι «έμφυλοι κόσμοι» παρουσιάζονται ως «κατά φύση» διαφορετικοί και σχετικά αυτόνομοι. Επίσης – το σημαντικότερο – δεν συνδέονται με την ύπαρξη μιας θεμελιώδους ανισότητας, αλλά, αντίθετα, «ταχτοποιούνται» (σ. 61) σε μια συνύπαρξη και σε μια κατά γάμο συμπληρωματικότητα των έμφυλων ρόλων.

Η έννοια της «συμπληρωματικότητας» αποτελεί το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της –λεγόμενης– δομιστικής θεώρησης που ακολούθησαν οι περισσότεροι εθνογράφοι της Ελλάδας: η κοινωνία

προσεγγίζεται και παρουσιάζεται ως μια ενιαία, ομοιογενής, ισορροπούσα ολότητα, σχεδόν τελείως ανεπηρέαστη από «εξωτερικούς» (εθνικούς και διεθνείς) παράγοντες. Στην περίπτωση των παραπάνω εθνογραφιών, η ανιστορική αυτή θεώρηση διευκολύνθηκε, αφενός, από το ότι οι έρευνες έγιναν σε «φαινομενικά» απομονωμένα χωριά, αφετέρου, από το ότι τα θέματα που κυρίως μελετήθηκαν, δηλαδή συγγενικές/συζυγικές σχέσεις και θρησκευτικές πρακτικές αποτελούν «φαινομενικά» «φυσικά» ή «οικουμενικά» φαινόμενα και άρα «ακλόνητες»/αμετάβλητες κοινωνικές αξίες. Η «οιγουριά» που άντλησαν οι ερευνητές από μια τέτοια προσέγγιση οδήγησε εύκολα στη δημιουργία και χρησιμοποίηση γενικεύσεων (ή στερεότυπων) για να περιγράψουν, αναλύσουν και εξηγήσουν τα «ουσιώδη» χαρακτηριστικά μιας ολόκληρης κοινωνίας (π.χ. Ελλάδας) ή και περιοχής (π.χ. Μεσογείου) και, κατά συνέπεια, να δημιουργήσουν άχρονες, υπεραπλουστευμένες και υποστασιοποιημένες ταυτότητες (Έλληνας/Ελληνίδα/ες).

Η νέα εθνογραφία της Ελλάδας (μέσα του 80 κ.ε), επηρεασμένη από την κρίση των οικουμενικών θεωριών (όλων των «ισμών» και κυρίως του δομισμού) αρχίζει να προσεγγίζει τα κοινωνικά φαινόμενα ως ιστορικά συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις και πολιτισμικές κατασκευές. Η θεώρηση του γυναικείου και του ανδρικού της πολιτισμικά μεγέθη τα «αποδεσμεύει» από οικουμενικά μοτίβα παντός τύπου. Τα προσεγγίζει ως σύμβολα και μεταφορές με πολλαπλές πολιτισμικές εκδοχές, προερχόμενες από τις πολλαπλές και ανομοιογενείς σφαίρες δράσης, που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της ευρύτερης αλλά και της τοπικής κοινωνίας. Το εκκρεμές και το ατελές, το αιρετικό και το μεταίχμιακό, η αμφισβήτηση, η σύγκρουση, η αντίφαση και η διαπραγμάτευση ιδεών, γίνονται πλέον δόκιμες ανθρωπολογικές έννοιες, που, όποτε υιοθετούνται από τους εθνογράφους, αναδεικνύουν τον σύνθετο και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας.

Τελειώνοντας την εισαγωγή του, ο συγγραφέας θίγει έμμεσα, πλην σαφώς, μερικές πρόσθετες προϋποθέσεις για το «πέρασμα» σε αυτή τη νέα εθνογραφία: πρώτον, τη διερεύνηση πεδίων δράσης ανεξερεύνητων μέχρι σήμερα (σ. 66) – δηλαδή πεδίων που δεν έχουν άμεση σχέση με τα κλασικά θέματα, όπως νοικοκυριά, οικογένεια-συγγένεια, συζυγικές σχέσεις. Δεύτερον, την παραδοχή της άποψης ότι το χωριό, ως ηθικά πεπερασμένη κοινότητα, δεν επαρκεί πλέον για την κατανόηση του σύν-

θετου χαρακτήρα της Ελλάδας (σ. 69).

Περνώντας, ωστόσο, στα άρθρα που συγκροτούν τον τόμο, ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι οι δυο επιμελητές έχουν δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην αναθεώρηση παλαιών θεμάτων, με προφανή σκοπό την ανάδειξη της επιχειρούμενης (ανα-)θεωρητικής τομής σε ζητήματα που συνεχίζουν να χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Πράγματι, πολλά άρθρα σχετίζονται άμεσα με ήδη εξερευνημένα πεδία δράσης, όπως η συγγένεια και η θρησκεία (J. Dubisch, L. Danforth), η οικογένεια (R. Just), η μητρότητα (L. Rushton), η συζυγικότητα (I. Μπεοπούλου), η κουμπιριά (M. Herzfeld). Τα περισσότερα, έχοντας υιοθετήσει τη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής, συμβάλλουν στην αναθεώρηση αυτών των θεμάτων και δη της συμβολικής σχέσης της ταυτότητας του φύλου με άλλες κατηγορίες. Ωστόσο, ενώ στόχος τους είναι η ανάδειξη των πολλαπλών ταυτοτήτων στους υπό μελέτη χώρους, η έννοια της συμπληρωματικότητας ή και ισορροπίας δεν έχει ολοκληρωτικά αποφευχθεί (βλ. ιδιαίτερα Danforth και Μπεοπούλου).

Τα άρθρα που πραγματεύονται ανεξερεύνητα πεδία, μολονότι λιγότερα, είναι πρωτότυπα και ενδιαφέροντα: α) ανύπανδρα κορίτσια μικρής κωμόπολης που διαπραγματεύονται τη γυναικεία ταυτότητά τους απορρίπτοντας την ιδεολογία των «φυσικών διαφορών» και βασιζόμενες σε φεμινιστικές και «δυτικές» ιδέες για το γάμο (J. Cowan), β) μοναχές που απαρνούνται το «φυσικό» προσορισμό της οικογένειας/μητρότητας για να οδηγηθούν στην υψηλότερη και «αληθινή συγγένεια» με το Θεό, μέσω της πνευματικής και σωματικής πειθαρχίας στον κόσμο του μοναστηριού (M. Ιωσηφίδου), γ) άνδρες που, μέσα από το συμποσιασμό τους με ρακί στο καφενείο και μέσα από το κέφι, προβάλλουν μια εκδοχή ανδρισμού που είναι συναισθηματική, βασίζεται στην ανιδιοτελή αμοιβαιότητα και επιτυγχάνεται σε αντίστιξη προς το γάμο και τις ομόλογες μορφές της ιδιοτελούς ανταλλαγής (Ε. Παπαταξιάρχης), δ) ανύπανδροι άνδρες τουριστικής κωμόπολης που «καμακώνουν» τουρίστριες και, έτσι, αφενός, αναπτύσσουν κώδικες συμπεριφοράς διαφορετικούς από τους της κυρίαρχης κοινωνίας, αφετέρου, όταν δεν τις παντρεύονται τελικά, παίρνουν συμβολική εκδίκηση ως μέλη μιας μη προνομίουχου κοινωνικο-οικονομικής τάξης και μιας μειονεκτικής ευρωπαϊκής χώρας (S. Zinovieff).

Οι εργασίες αυτές σίγουρα αναδεικνύουν και αποδεικνύουν τις πολλαπλές

όψεις της ελληνικής κοινωνίας. Η διαφοροποίησή τους, όμως, από τα προηγούμενα θέματα δεν είναι ολοκληρωτική: αν και έχουν επιλεγεί ως παραδείγματα αντιπαράθεσης στην παλαιότερη, οικογενειοκεντρική οπτική, η οικογένεια/συγγένεια/συζυγικότητα συνεχίζουν να αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς και σύγκρισης –θεματολογικά και θεωρητικά– έτσι ώστε να καλύπτουν σημαντικό μέρος των αναλύσεων.

Αναφορικά με τη δεύτερη «προϋπόθεση», σχεδόν όλες οι μελέτες πραγματεύονται κοινωνικά φαινόμενα που διαδραματίζονται σε χωριά – δυο περιπτώσεις σε κωμοπόλεις. Μολονότι οι περισσότεροι συγγραφείς τονίζουν και αποδεικνύουν την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων και τους μετασχηματισμούς που διαφαίνονται στις συναλλαγές και διαπραγματεύσεις των δρώντων υποκειμένων/κατοίκων, ο αναγνώστης, σε λίγες μόνο περιπτώσεις, (Cowan, Zinovieff), έχει την αίσθηση ότι οι κάτοικοι αυτοί έχουν άμεσες ή έμμεσες, αληθινές ή φανταστικές σχέσεις με μια πόλη, ή και με την ευρύτερη ελληνική κοινωνία, ή και την Ευρώπη ή άλλες χώρες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να περιορίζονται οι δυνατότητες (ανα-)θεώρησης και διερεύνησης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας ως «σύνθετης». (Οι σχέσεις της Ελλάδας με τη «Δύση» είναι μακροχρόνιες, πολύπλοκες και σταθερά αμφιλεγόμενες, οι δε σχέσεις των δύο μεγάλων πόλεων της με την υπόλοιπη κοινωνία είναι σχεδόν ηγεμονικές). Για τον ίδιο λόγο, μειώνονται οι πιθανότητες να ερμηνευθεί η «πολλαπλότητα» όχι μόνον ως «διαφορετικές» όψεις ή σημασίες ενός ζητήματος –π.χ. της ταυτότητας του κοινωνικού φύλου– αλλά και ως πολλαπλές μορφές σχέσεων εξουσίας, που αλληλοαναπτύσσονται και αλληλομεταμορφώνονται συνεχώς, συγχρόνως και άνισα, μέσα στο σύνθετο πλέγμα ιστορικά συγκεκριμένων συσχετισμών δυνάμεων παντός τύπου και κλίμακας. Μέσα από μια τέτοια θεώρηση, κανένα πεδίο δράσης δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «περιθώριο» της ελληνικής κοινωνίας (βλ. εισαγωγή, σ. 70), ούτε θα χρειαζόταν η διαβεβαίωση ότι οι συγγραφείς, παράλληλα με την πλουραλιστική θεώρησή τους για τον ελληνικό πολιτισμό, μεριμνούν και για την «ενότητα» του εγχαιρήματος – ο πλουραλισμός και η συνθετότητα εμπεριέχουν την ενότητα, δεν είναι τα αντίθετά της.

Ανεξάρτητα από το βαθμό υλοποίησης όλων των στόχων και προσδοκιών των επιμελητών, η επιστημονική αξία του τόμου είναι πολύ μεγάλη γιατί, για πρώτη

φορά (1992) στην ελληνική ανθρωπολογία, «εκτίθεται», τόσο επίσημα και συστηματικά, μια φωνή που μιλάει την ελληνική γλώσσα¹, προκειμένου να απορρίψει τα ποικίλα –επιστημονικά και μη– στερεότυπα για την Ελλάδα και τους Έλληνες, να προκαλέσει και να προσκαλέσει ανθρωπολόγους και μη, σε συζητήσεις για την ελληνική κοινωνία. Επίσης, η έμφαση που δίνεται στην κονστρουκτιβιστική θεώρηση και, επομένως, την πλουραλιστική –«αποφυσικοποιημένη»– αντίληψη για τον ελληνικό πολιτισμό, όχι μόνο συμβάλλει στην προσδοκώμενη (ανα)θεωρητική τομή σε παλαιότερα θέματα και θέσεις της ελληνικής εθνογραφίας, αλλά και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μια πιο ριζική, στο μέλλον, αποκοπή της «νέας» από την «παλιά» εθνογραφία.

Στο σημείο αυτό, θα αυθαιρετήσω με την ιδιότητα της κριτικού (η κριτική είναι απείρως ευκολότερη από τη δημιουργία ενός έργου) και θα μεταφέρω ένα «βαθύτερο» μήνυμα που διέγινωσα –με την ιδιότητα της ανθρωπολόγου– στην εισαγωγή και, κυρίως, σε μερικά άρθρα: ήρθε ο καιρός, οι παλαιότεροι εθνογράφοι της Ελλάδας και σεβαστοί «πρόγονοί» μας να μην μπαίνουν στο κυρίως κείμενο, αλλά σε υποσημειώσεις των αναλύσεών μας και εφόσον αυτό είναι αναγκαίο. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1 Έως το 1992, χρονολογία έκδοσης του βιβλίου αυτού, είχαν εκδοθεί άλλοι τέσσερις ουλογογικοί τόμοι με εθνογραφικές μελέτες για την Ελλάδα, τρεις στην αγγλική γλώσσα και ένας στην γαλλική: α) M. Dimen and E. Friedl (επιμ.), *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, New York: Annals of the New York Academy of Sciences, 1976, β) J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1986, γ) P. Loizos and E. Papataxiarchis (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1991, δ) C. Piault (επιμ.), *Familles et biens en Grèce et a Chypre*, Paris: Editions L' Harmattan, 1985.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ

«Απόφαση, Αυτοσυντήρηση και Έλλειψη»
βιβλιοκριτικό δοκίμιο για το βιβλίο του
Π. Κονδύλη *Ισχύς και Απόφαση*

Αθήνα 1993

ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ αμφιβολία ότι ο Π. Κονδύλης είναι από τους σημαντικότερους, ικανότερους και πολυγραφότερους Έλληνες στοχαστές και, μάλιστα, με εμβέλεια που ξεπερνά κατά πολύ τα σύνορα της ελληνικής βιβλιογραφίας. Ακόμη πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο ίδιος αναπτύσσει, τα τελευταία χρόνια, με συνέπεια, επιμονή και εκφραστική δεξιότητα μια ολοκληρωμένη θεώρηση των ανθρωπινων πραγμάτων που αξίζει ιδιαίτερης προσοχής. Στο εγχείρημα αυτό του Π. Κονδύλη, ξεχωριστή θέση κατέχει η μελέτη του *Ισχύς και Απόφαση*.

Στο πρώτο μέρος του σύντομου αυτού κειμένου θα προσπαθήσω να εκθέσω τον πυρήνα της επιχειρηματολογίας του Π. Κονδύλη στο *Ισχύς και Απόφαση*, όπως προσωπικά τον αντιλαμβάνομαι. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσω να αρθρώσω στοιχεία μιας στρατηγικής αντιμετώπισης αυτής της επιχειρηματολογίας.

Από την εισαγωγή του βιβλίου γίνεται κατανοητό ότι η θεματολογία του επικεντρώνεται σε μια συγκεκριμένη θεωρία της απόφασης. Η θέση του Κονδύλη, μάλιστα, προϋποθέτει ως δεδομένη τη διαπίστωση της καθολικότητας και της ανθρωπολογικής προέλευσης της απόφασης. Η δεύτερη θέση του συνεπάγεται ότι «οι αποφάσεις επιβάλλονται τουλάχιστον πολύ ευκολότερα όταν συγκαλύπτουν ή αρνούνται το χαρακτήρα τους ως αποφάσεων¹». Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου η προσοχή του συγγραφέα επικεντρώνεται στα προϊόντα του πνεύματος, ιδωμένα μέσα από το πρίσμα της θεωρίας του της απόφασης, ενώ το τέταρτο φέρει τον τίτλο «Η αξιολογική ελευθερία και το πρόβλημα του δέοντος» και αναφέρεται στις προϋποθέσεις της στάσης που αρθρώνει ο συγγραφέας και στις συνέπειές της πάνω στο πρόβλημα του δέοντος. Ακολουθώντας τη σειρά αυτή θα ξεκινήσω, λοιπόν, το μικρό αυτό δοκίμιο από μια ανάλυση της θεωρίας της απόφασης και των επακολούθων της, όπως την αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας.

«Απόφαση (de-cision. Ent-scheidung) είναι η πράξη ή η διαδικασία αποκοπής ή αποχωρισμού από την οποία προκύπτει μια κοσμοεικόνα, κατάλληλη να εγγραφεί την ικανότητα προσανατολισμού την αναγκαία για την αυτοσυντήρηση. Πριν από την απόφαση δεν υπάρχει κόσμος ως συγκεκριμένα διευθετημένο όλο μέσα στην αντίληψη ενός υποκειμένου, επίσης συγκεκριμένου, δηλαδή υποκειμένου που κατέχει ορισμένη θέση μέσα σ' αυτό το όλο². Με τη διαδικασία αυτή του αποχωρισμού, ορισμένα μόνο από τα στοιχεία του αντικειμενικά υπαρκτού –όχι με την

παραδοσιακή μεταφυσική σημασία– συνανθρώνονται δημιουργώντας μια συνεκτική κοσμοεικόνα, η οποία συνυφάζεται με την ταυτότητα του υποκειμένου. Η απόφαση, στη θεώρηση του Κονδύλη, έχει ένα σαφή οντολογικό ή «υπαρξιακό», όπως τον θέτει ο ίδιος, χαρακτήρα: «Ακριβώς επειδή η ύπαρξη είναι δεδομένη το ίδιο σε όλα τα υποκείμενα και ακριβώς επειδή απόφαση σημαίνει πρωτεύει του υπαρξιακού στοιχείου, η απόφαση είναι οικουμενικό φαινόμενο»³. Η ίδια «η ιστορία της ύπαρξης είναι η ιστορία της απόφασης, η οποία κορυφώνεται στο αποτύπωμα μιας κοσμοεικόνας και στο σταθερό διάγραμμα της ταυτότητας τούτης της ίδιας ύπαρξης»⁴. Η πρόθεση του Κονδύλη είναι να θέσει την απόφαση στον πυρήνα –από λογική άποψη– αλλά και στο σημείο εκκίνησης –από χρονική άποψη– της ίδιας της ύπαρξης (κάθε κοσμοεικόνας και κάθε ταυτότητας). Έτσι «η θεωρία της απόφασης... παραμερίζει λοιπόν όχι μόνο τα κανονιστικά και αξιολογικά, αλλά και τα ανθρωπολογικά και γνωσιοθεωρητικά κατάλοιπα της κλασικής μεταφυσικής»⁵.

Γίνεται κατανοητό ότι, για τον Κονδύλη, η ταυτότητα και η κοσμοεικόνα, τα προϊόντα δηλαδή της απόφασης, σε καμιά περίπτωση δεν αντικατοπτρίζουν την αντικειμενική εξωτερική πραγματικότητα. Η αντικειμενική πραγματικότητα δεν υπάρχει ως τέτοια –χάνεται στην πολλαπλότητα των πολλών– δυνητικών αλλά και πραγματοποιημένων- υποκειμενικών κόσμων. Πώς, όμως, τότε εξηγείται η ανάγκη του ανθρώπου να θεμελιώνει κάθε πράξη του σε μια κανονιστική αρχή, σε μια καθολική και αντικειμενική αξία; «Ο Λόγος για τον οποίο το εκάστοτε υποκείμενο πρέπει να αποδώσει αντικειμενικό χαρακτήρα στην όποια κοσμοεικόνα προέκυψε από την απόφασή του, απορρέει από την υφή και τη λειτουργία της απόφασης της ίδιας: αν αυτή πρόκειται να παράσχει τη δυνατότητα προσανατολισμού και, επομένως, δράσης, τότε πρέπει οπωσδήποτε να εμπνέει τη βεβαιότητα ότι ανταποκρίνεται στη φύση των πραγμάτων, τουλάχιστον σε βαθμό πρακτικά επαρκή»⁶. Με άλλα λόγια, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως στο πλαίσιο της οργανωμένης κοινωνίας, ο «ένα πλαίσιο, δηλαδή, όπου η σύγκριση των διαφορετικών υποκειμενικών κόσμων ξαναφέρει στην επιφάνεια τον μερικό χαρακτήρα τους που συγκροτείται ως προϊόν απόφασης, γίνεται αναγκαία η εξαντικειμενικεύση της απόφασης σε κοινωνικές αντικειμενικές αξίες και αρχές. Μόνο έτσι είναι δυνατό να διατηρηθεί, σε κάποιο βαθμό, η συνοχή της ταυτότητας των υποκειμένων

και των κοσμοεικόνων: «Έσχατος στόχος της απόφασης, όταν εξαντικειμενικεύεται, είναι λοιπόν να συγκαλήψει κατά το δυνατόν τη συγκεκριμένη εξάρτηση του περιεχομένου της από την ειδοποιό υφή και την ιδιαίτερη τύχη του υποκειμένου της, ούτως ώστε να διεκδικήσει για τον εαυτό της γενικότητα, αλήθεια και δεσμευτικότητα, αποκρύπτοντας ή αρνούμενη την ανεπανάληπτη μοναδικότητα των υπαρξιακών και ιστορικών ριζών της»⁷.

Ότι ισχύει γενικά για τις κοινωνικές αρχές και αξίες ισχύει και για το «Πνεύμα». Όπως η κανονιστική αρχή και η αξία, έτσι και το λεγόμενο «Πνεύμα» στην αχανή ποικιλία των εκδηλώσεών του ενσαρκώνει τη θεμελιώδη αμφισημία της κοινωνικής ζωής: το ίδιο θέλει να είναι ανάσχεση ή υπέρβαση των ενστικτωδών ορμών, όμως αποτελεί μονάχα το υποκατάστατο ή τη συνέχειά τους – αλλά σε μεταμφιεσμένη και εξιδανικευμένη μορφή»⁸. Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται σε μια διερεύνηση της σημασίας της παραπάνω θέσης και των επακολουθών της.

Η βασική δομή της επιχειρηματολογίας του Κονδύλη γίνεται πλέον κατανοητή: η απόφαση κατέχει ένα υπαρξιακό πρωταρχικό status. Ηθικές αξίες και κανονιστικές αρχές αποτελούν εξαντικειμενικευμένες αποφάσεις. Κατ' επέκταση και το Πνεύμα, έργο του οποίου στην «ίσαμε τώρα παράδοση ήταν πάντοτε και η σύλληψη του κανονιστικού νοήματος των πραγμάτων»⁹ δεν θα έπρεπε παρά να αποτελεί εξαντικειμενικευμένη απόφαση. Χρησιμοποιούμε την υποθετική αυτή διατύπωση, διότι, ενώ στην αρχή η προσοχή του συγγραφέα επικεντρώνεται στην πρωταρχία της απόφασης και στην εξάρτηση κανονιστικών αξιών και αρχών από αυτή, στη σύλληψή τους, ως προσπαθειών εξαντικειμενικεύσεώς της, στην περίπτωση του πνεύματος, η αναφορά στην απόφαση, αντικαθίσταται από την αναφορά στις ενστικτώδεις ορμές. *Η ένταση του επιχειρήματος, που είχε επενδυθεί αρχικά στην απόφαση, περνά σε κάποιες ενστικτώδεις ορμές που χαρακτηρίζουν τον άνθρωπο εν γένει. Αν η μετάθεση αυτή ολοκληρώνεται με την αναφορά του συγγραφέα στο πνεύμα, ήδη από την αρχή του βιβλίου υπάρχουν στοιχεία και παρατηρήσεις που τείνουν προς αυτή την κατεύθυνση. Θα αναφερθώ τώρα σ' αυτά τα στοιχεία και στην επίδρασή τους στη βασική επιχειρηματολογική λογική του Κονδύλη που ήδη συνοπτικά εξέθεσα.*

Η αλήθεια είναι ότι από την αρχή του πρώτου κεφαλαίου, από τον πρώτο ορισμό της απόφασης, *ενώ υποστηρίζεται*

ότι η απόφαση προηγείται της δημιουργίας της ταυτότητας και της κοσμοεικόνας κάθε υποκειμένου, από την άλλη μεριά, το υποκείμενο προϋποτίθεται ως φορέας της ορμής για αυτοσυντήρηση, την οποία η απόφαση υπηρετεί. Παραδόξως, ενώ η απόφαση, με μια έννοια, δημιουργεί το υποκείμενο, η ίδια αυτή απόφαση «είναι υποκειμενική, δηλαδή καθορίζεται από τη γνωστική και βουλητική προοπτική του υποκειμένου της απόφασης»¹⁰. Η «πλήρης υπαρξιακή συμμετοχή του υποκειμένου» αποτελεί, για τον Κονδύλη, προϋπόθεση της απόφασης. Η βουλητική, όμως, ενέργεια αυτού του υποκειμένου αποτελεί, παρ' όλα αυτά, έκφραση της βαθύτερης ορμής για αυτοσυντήρηση: «Η απόφαση διαμορφώνεται εντός της ορμής για αυτοσυντήρηση, η οποία έτσι προσπορίζεται ένα πάγιο πλαίσιο προσανατολισμού. Γιατί από την απόφαση προκύπτει μια κοσμοεικόνα, μέσα στην οποία καταλαμβάνει ορισμένη θέση το υποκείμενο που αγωνίζεται για την αυτοσυντήρησή του»¹¹. Για το συγγραφέα, ο μηχανισμός της απόφασης τελικά ριζώνει στην επιδίωξη της αυτοσυντήρησης. Πού εντοπίζεται όμως αυτός ο μηχανισμός; «Βρίσκεται βαθύτερα από την ταυτότητα, βρίσκεται, δηλαδή, αν και όχι αποκλειστικά, στα ασυνείδητα στρώματα της ύπαρξης»¹². Ο Κονδύλης εντοπίζει την απόλυτη αυτή σταθερά, δηλαδή την ορμή της αυτοσυντήρησης, τόσο βιολογικά όσο και φυλογενετικά αλλά και ανθρωπολογικά¹³.

Το πρόβλημα, όμως, δεν είναι μόνο ότι μια μορφή υποκειμενικότητας –η ορμή της αυτοσυντήρησης– προϋπάρχει της απόφασης, προϊόντα της οποίας αποτελούν η ταυτότητα και η κοσμικότητα του υποκειμένου, δηλαδή το ίδιο το υποκείμενο. Επιπλέον, το υποκείμενο παραμένει το ίδιο πριν και μετά την απόφαση. Αν προ της απόφασης το υποκείμενο υπάρχει ως φορέας της αυτοσυντήρησης (ασυνείδητα και συνείδητά) και μετά την απόφαση το υποκείμενο παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, το ίδιο. Έτσι, ο αγώνας για την «αλήθη» «ερμηνεία» είναι αγώνας για την επικράτηση του εκάστοτε εκπροσώπου της¹⁴. Η απόφαση, όπως και η εξαντικειμενικεύσή της, για παράδειγμα στο πνεύμα, δεν αλλάζει σε τίποτα τη βαθύτερη κατανόηση του υποκειμένου: «Γιατί το πνεύμα δεν αλλάζει στο παραμικρό τα βασικά δεδομένα στην επιδίωξη της αυτοσυντήρησης, τα οποία σε γενικές γραμμές προσδιορίζονται ήδη από τη βιοδομή, μολονότι η δράση του, σύμφωνα με τις ανάγκες της αυτοσυντήρησης, εν μέρει διατήρησε και εν μέρει τροποποίησε την έννοια της ίδιας της αυτοσυντήρησης»¹⁵. Έτσι όμως η πρωταρχική σημασία της από-

φασης εξαφανίζεται, και η ένταση που αρχικά είχε επενδυθεί σε αυτήν περνά σε μια βιταλιστική ουσιοκρατική θεώρηση του υποκειμένου⁶. Τελικά, η απόφαση δεν παραμερίζει ανθρωπολογικά και γνωσιοθεωρητικά κατάνοια, όπως υποστηρίχθηκε στην αρχή. Αντιθέτως, τελικά υποτάσσεται σε μια ουσιαστικά μεταφυσική, ανθρωπολογικής βάσης, ουσιοκρατική σύλληψη του υποκειμένου, στον πυρήνα του οποίου α priori εντοπίζεται η δρόση της στοιχειακής και «μυστηριώδους» ορμής της αυτοσυντήρησης.

Ας δούμε, όμως, τι συμβαίνει και στο επίπεδο των προϋποθέσεων –κυρίως των επιστημολογικών προϋποθέσεων– της μελέτης.

Στην αρχή ο συγγραφέας υποστηρίζει πως «η θεωρία της απόφασης, που εκτίθεται σ' αυτό το βιβλίο θέλει να παραμείνει αυστηρά περιγραφική»¹⁷. Ο λόγος για τον οποίο τηρείται ίση απόφαση, τόσο από τη στρατευμένη θεωρία της απόφασης –την ανάδειξη, δηλαδή, της απόφασης σε υπαρξιακό δέον– όσο και από τους αντιπάλους της –κάθε θεώρηση δηλαδή που υπαγάγει την απόφαση σε κάποιο «δέον δήθεν αντικειμενικό»– είναι αυτός ακριβώς ο αυστηρώς περιγραφικός χαρακτήρας του εγχειρήματος του Κονδύλη. Αυτός ο χαρακτήρας, εκτός από περιγραφικός, είναι, όπως υποστηρίζεται, και «αξιολογικά ελεύθερος». Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι όχι μόνο έχει συνειδητοποιήσει την υποκειμενικότητα και τη σχετικότητα των αξιών αλλά (κυρίως), επειδή ο ίδιος έχει παρατηρήσει από κάθε είδους στράτευση και δέσμευση, έχει αρνηθεί το ρόλο του «διαφωτιστή και του θεραπευτή»¹⁸. Πρόκειται για την υιοθέτηση μιας περιθωριακής «ανήθικης» στάσης, με την έννοια ότι δεν συναρθρώνεται με καμιά ηθική αρχή και αξία: «Μια συνεπής αξιολογικά ελεύθερη θεώρηση καθίσταται δυνατή μόνον αν πάρουμε στα σοβαρά και δεχθούμε με όλες τις λογικές της συνέπειες τη θέση ότι ο κόσμος και ο άνθρωπος καθ' εαυτοί δεν έχουν ούτε νόημα ούτε αξία»¹⁹. Ο Κονδύλης, κατά πρώτο λόγο, δεν δέχεται ούτε γνωρίζει αξίες αλλά και, κατά δεύτερο λόγο, παραιτείται από την ενεργό συμμετοχή στην κοινωνική ζωή «η οποία εδράζεται ακριβώς σ' αυτό το παράδοξο», ότι, δηλαδή, «μολονότι οι αξίες δεν έχουν αντικειμενική υπόσταση, το πρόβλημα των αξιών είναι το κατεξοχήν πρόβλημα της ζωής»²⁰. Από την άλλη μεριά όμως η αξιολογική ελεύθερη περιγραφική αυτή θεώρηση «θεμελιώνεται» σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για τα ανθρώπινα πράγματα: «Με τις τελευταίες αυτές παρατηρήσεις προσπελάσαμε ήδη το κεντρικό ερώτημα: σε ποια

αντίληψη για τα ανθρώπινα πράγματα θεμελιώνεται η αξιολογική ελεύθερη θεώρηση;... η απάντηση σε τούτο το ερώτημα... μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: η έσχατη πραγματικότητα συνίσταται από υπάρξεις, άτομα ή ομάδες, που αγωνίζονται για την αυτοσυντήρησή τους και μαζί αναγκαστικά, για τη διεύρυνση της ισχύος τους»²¹. Έτσι, όμως, η θεώρηση για τα ανθρώπινα πράγματα προϋπάρχει της υιοθέτησης της αυστηρά περιγραφικής αξιολογικής ελεύθερης στάσης, ενώ λογικά θα περίμενε κανείς πως θ' αποτελούσε προϊόν της (όπως ακριβώς το υποκείμενο προϋπήρχε της απόφασης της οποίας υποτίθεται ότι αποτελεί προϊόν).

Ακόμη κι αν δεχθούμε ότι η συνεπής αξιολογική ελεύθερη θεώρηση ευσταθεί ή καταρρίπτεται, ανάλογα με το αν ευσταθεί ή καταρρίπτεται τούτη η αντίληψη για την «έσχατη πραγματικότητα» των υπάρξεων που μάχονται για την αυτοσυντήρησή τους και μέσα στον αγώνα τους αυτόν συνομαδώνονται στη βάση της σχέσης φίλου – εχθρού, καθώς και η αντίληψη για τη λειτουργία του «πνεύματος και των αξιών»²². Πάλι, είμαστε αναγκασμένοι να αμφισβητήσουμε τη θεώρηση, μια και ο ίδιος ο Κονδύλης αποτελεί εξαίρεση –αν θέλετε εμπειρική διάψευσή της– μιας και η στάση του δεν αποτελεί αξίωση ισχύος, όπως ο ίδιος υποστηρίζει. Η ίδια η στάση του προβάλλει μια λογική πιθανότητα που αναιρεί την εγκυρότητα της θεώρησής του. Θεωρώ ότι θα πρέπει τώρα να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στη μόνη πρόταση, στην οποία ο ίδιος ο Κονδύλης ομολογεί την «ασυνέπεια» του αυτή. Η πρόταση αυτή θα μας βοηθήσει στην ερμηνεία του όλου εγχειρήματος του συγγραφέα: «Όπου λείπουν οι αξιώσεις ισχύος, εκεί πρέπει να επακολουθήσει όχι απλώς η αποχή από πρακτικές συστάσεις, αλλά και η ολοκληρωτική σιωπή ακόμα και η δημόσια ανακοίνωση της αξιολογικά ελεύθερης θεωρίας της απόφασης αποτελεί ασυνέπεια, η οποία οφείλεται σε συγγραφική ματαιοδοξία ή στην ευχαρίστηση που δοκιμάζει κανείς προκαλώντας τους άλλους»²³. Ομολογείται στην ουσία ότι ο σκοπός του όλου εγχειρήματος είναι να προκαλέσει τους αναγνώστες και τους προκαλεί γκρεμίζοντας κάθε αξιολογική ή άλλη αναφορά του πράττειν, εκτός από εκείνη που αναφέρεται σε μια στοιχειακή ορμή αυτοσυντήρησης και η οποία προφανώς επιλέγεται για τον προκλητικό χαρακτήρα της. Όμως «όπου λείπουν οι αξιώσεις ισχύος» η σπουδή του συγγραφέα να προκαλεί τους άλλους μπορεί να σημαίνει μόνο ένα πράγ-

μα: είναι δυνατό να ερμηνευτεί μόνο ως προσπάθεια να διατηρήσει ακέραια τη δική του θέση. Αυτό φανερώνει και η εμμονή του να προσπαθεί τη θέση του ως ακλόνητη, αξιολογικά ελεύθερη και αυστηρά περιγραφική –στην ουσία αντικειμενική. Η υπόθεση αυτή θα πρέπει να συνδυαστεί με τον έντονο υποκειμενισμό του συγγραφέα. Όπως ήδη προσπάθησα να δείξω, στο βιβλίο, η ενότητα και ομοιογένεια του υποκειμένου δεν δοκιμάζονται ποτέ. Ο θερμός πυρήνας της υποκειμενικότητας, δηλαδή η ορμή της αυτοσυντήρησης, δεν μεταβάλλεται «αποφασιστικά» από το πεδίο της απόφασης το οποίο έτσι συρρικνώνεται μέχρι εξαφανίσεως. Στην περίπτωση του Κονδύλη, ίσως ισχύει εκείνο που παρατηρεί η Jelica Sumic Riha για την επιχειρηματολογία του σκεπτικιστή: «Η σκεπτικιστική επιχειρηματολογία είναι ένας τρόπος μέσω του οποίου ο σκεπτικιστής αρνείται να γνωρίσει [ή να αναγνωρίσει] οτιδήποτε σχετικό με το διχασμό του [του υποκειμένου]»²⁴. Αυτός ο διχασμός του υποκειμένου, ο οποίος συλλαμβάνεται στη λακανική θεωρία, με την τοποθέτηση στον πυρήνα της υποκειμενικότητας μιας συγκροτησιακής έλλειψης, είναι εκείνο που θέλει να αποφύγει πάση θυσία ο συγγραφέας, μια και ο διχασμός αυτός διαρρηγγύνει την ομοιογένεια του υποκειμένου και αμφισβητεί ριζικά τη δυνατότητα συγκρότησης μιας αντικειμενικής αξιολογικά ελεύθερης θεώρησης. Τον αποφεύγει, όμως, με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Το στρατήγημα του συγγραφέα είναι ότι μεταθέτει το ερώτημα και την αμφιβολία του αναγνώστη του, προκαλεί συνεχώς τον αναγνώστη χωρίς να αναρωτιέται ποτέ για τη δική του θέση, την οποία τοποθετεί, εκ των προτέρων, στο απυρόβλητο – έξω από το πεδίο της απόφασης και της ηθικής. Η επιχειρηματολογία μας, σ' αυτό το σημείο, ενισχύεται και από όσα υποστηρίξαμε σχετικά με την τύχη της «απόφασης». Παρά τις όποιες τυμπανοκρουσίες, η απόφαση εξαφανίζεται τόσο στο εγχείρημα όσο και στη στάση του συγγραφέα – η οποία ως αντικειμενική ξεφεύγει από το ασταθές πεδίο της απόφασης. Η υπόθεση μας εξηγεί, λοιπόν, τόσο τη μετάθεση από την απόφαση στην ορμή της αυτοσυντήρησης όσο και την προϋπαρξη του υποκειμένου που αίρουν την πρωταρχία της απόφασης. Αυτό συμβαίνει γιατί αναγνώριση της σημασίας της απόφασης σημαίνει αναγνώριση του διχασμού του υποκειμένου και αυτό ο συγγραφέας θέλει, με κάθε κόστος, να το αποφύγει ακόμα κι αν υποσκάπτει έτσι το θεωρητικό του οικοδόμημα. Αναγνώριση της σημασίας

Ποια, όμως, τα πραγματικά δεδομένα του «προβλήματος»;

Τα δεδομένα του «προβλήματος»

Ο συνολικός πληθυσμός

Ο συνολικός πληθυσμός της χώρας μας αυξάνεται συνεχώς στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου: 7.632.800 το 1951, 10.264.200 στην τελευταία απογραφή του πληθυσμού, ήτοι, με βάση 100 το 1951, 134 το 1991. Η αύξηση αυτή είναι από τις υψηλότερες στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ και του Συμβουλίου της Ευρώπης στη διάρκεια της ίδιας περιόδου⁹. Αλλά ακόμη και αν συγκρίνουμε τα μεταπολεμικά στοιχεία με αυτά της περιόδου 1928-1951 (στα ίδια γεωγραφικά όρια, της Δωδεκανήσου επομένως εξαιρουμένης) οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης ελάχιστα διαφοροποιούνται: 8,3%, (1928-1951) έναντι 7,4% στην πρώτη μεταπολεμική τεσσαρακονταετία. Θα μπορούσε, ασφαλώς, να αντιτάξει κανείς ότι ο συνολικός πληθυσμός (και η εξέλιξή του) δεν αποδεικνύουν τίποτα, στο βαθμό που εμπεριέχει νέους και γέροντες, Έλληνες και αλλοδαπούς, και ότι θα πρέπει να εξετάσουμε ιδιαίτερα την πορεία των γεννήσεων που αποτελούν τη δύναμη του μέλλοντος, ενώ οι ηλικιωμένοι αποτελούν το «παρελθόν» του. Εξετάζοντας, φυσικά, αποκλειστικά την πορεία της γεννητικότητας (ως συνήθως γίνεται) σημαίνει ότι δεν θεωρούμε ιδιαίτερου ενδιαφέροντος την εξέλιξη της θνησιμότητας και των μεταναστευτικών κινήσεων. Αποσιωπάται, τέλος, το γεγονός ότι οι θάνατοι στη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας κυμαίνονται γύρω

στους 90.000 ετησίως έναντι 100.000 στην τελευταία προπολεμική πενταετία (1936-1940) για έναν πληθυσμό κατά 1,5 φορά πολυπληθέστερο το 1991 απ' ό,τι προπολεμικά, ενώ ο μέσος όρος προσδοκώμενης ζωής στη γέννηση έχει σχεδόν διπλασιασθεί τα τελευταία 70 χρόνια, ανερχόμενος σε 75 έτη για τον άνδρα και 80 για τη γυναίκα (από τους υψηλότερους της Ευρώπης).

Θνησιμότητα, γονιμότητα, γαμηλιότητα και γήρανση

Η βρεφική θνησιμότητα στη χώρα μας συρρικνώνεται σημαντικά (40%, το 1960, 9,7%, το 1990) και ο μέσος όρος ζωής ανέρχεται ελαφρώς ταχύτερα από τον μέσο κοινοτικό. Η Ελλάδα διατηρεί, ωστόσο, σχετικά υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα, οι οποίες, αν περιορισθούν, θα επιτρέψουν ακόμη μεγαλύτερα κέρδη στον μέσο όρο ζωής των Ελλήνων.

Η γονιμότητα των γενεών (μέσος αριθμός παιδιών/γυναίκα) ακολουθεί και στη χώρα μας φθίνουσα πορεία, αν και με ρυθμούς συγκριτικά βραδύτερους. Οι Ελληνίδες δεν αναπαράγονται πλήρως: αυτό, όμως, δεν αφορά μόνο τις γυναίκες που γεννήθηκαν μεταπολεμικά, αλλά και αυτές του μεσοπολέμου. Επομένως, το φαινόμενο έχει ένα ιστορικό βάθος που οι συγκυριακοί δείκτες καλύπτουν ή υπερεκτιμούν. Παράλληλα, η χώρα μας διαφοροποιείται σε δύο σημεία ως προς το σύνολο σχεδόν των βόρειων και δυτικών χωρών της ηπείρου μας: α) δεν γνώρισε το baby-boom της περιόδου 1945-1965 και η αναστροφή των πτωτικών τάσεων της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία (της μέσης ηλικίας, δηλαδή, στην απόκτηση των παιδιών) εμφανίστηκε με μεγάλη υστέρηση (1980), β) η αναπαραγωγή των γενεών 1920 και εντεύθεν στη χώρα μας κατά τι μόνον υπολείπεται του ορίου αναπαρα-

γωγής (2,1 παιδιά/γυναίκα σήμερα). Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται, παρ' όλα αυτά, από υψηλή σχετικά διαγενεακή γονιμότητα ανάμεσα στις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του βορείου τμήματος της Ευρώπης (της Ιρλανδίας εξαιρουμένης), παρ' όλο που οι συγκυριακοί δείκτες, επηρεαζόμενοι κυρίως από τις ταχύτερες αλλαγές της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία, είναι σχετικά χαμηλοί (1,5 παιδιά/γυναίκα).

Η γήρανση και η πρόωγη ωρίμανση του πληθυσμού έχει και στη χώρα μας εκδηλωθεί, όπως και στις λοιπές ανεπτυγμένες χώρες, στην περίοδο 1961-1991. Η Ελλάδα, όμως, δεν αναμένεται να βρεθεί μεσοπρόθεσμα (στο δεύτερο πέμπτο του επόμενου αιώνα) σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση, στο βαθμό που, μη έχοντας γνωρίσει το baby-boom, δεν θα έχει, όπως οι περισσότερες βιομηχανικές χώρες της ηπείρου μας, μαζική είσοδο στις ηλικιακές ομάδες 65 ετών και άνω των πληθυσμιακών γενεών της πρώτης μεταπολεμικής εικοσαετίας.

Τέλος, όσον αφορά στη σύσταση και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων, που καθοριστικά επηρεάζουν τη γονιμότητα των γενεών (στο βαθμό που οι εκτός γάμου γεννήσεις είναι ασήμαντες στη χώρα μας: 2,4% έναντι 46,5% στη Δανία, 30% στη Γαλλία), η Ελλάδα διαφοροποιείται προς το παρόν σημαντικά: τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν την έκφραση ιδιαίτερων «ανησυχιών» για το θεσμό του γάμου, αν και δεχόμαστε τους μακρινούς απόηχους της γενικευμένης του «κρίσης»

στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, όπου, οι έγγαμες συμβιώσεις, όλο και λιγότερο και ολοένα τελούμενες από πιο «ηλικιωμένα» άτομα αποδεικνύονται όλο και πιο εύθραυστες. Εάν υπάρχει σύγκλιση στον τομέα αυτό, αφορά μόνο τους ρυθμούς σύστασης της οικογένειας: όπως και στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, έτσι και στην Ελλάδα, τα νέα ζευγάρια συνάπτουν κάθε χρόνο κατά τι πιο ηλικιωμένα γάμο, ενώ οι ομάδες που διαφοροποιούνται σημαντικά από τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα (άγαμοι, εκτός γάμου συμβιούντες χωρίς να νομιμοποιούν τελικά τη σχέση τους, άτομα που διαλύουν το γάμο τους χωρίς να συνάψουν νέο) παραμένουν «περιθωριακές», αν και προοδευτικά διευρυνόμενες, ιδίως στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη.

Εκ των προαναφερθέντων συνάγεται ότι η χώρα μας δεν βρίσκεται σε τραγική δημογραφική θέση⁹. Προφανώς, τείνουμε σε μια νέα δημογραφική «σορροπία», όχι αναγκαστικά δυσμενέστερη αυτής των αρχών του αιώνα μας, που θα χαρακτηρίζεται κυρίως από: πλέον «ώριμο» πληθυσμό με υψηλούς μέσους όρους ζωής, λιγότερο πρώιμη και έντονη γαμηλιότητα και γονιμότητα (γονιμότητα που θα υπολείπεται μερικώς του ορίου αναπαραγωγής) και έγγαμες συμβιώσεις κατά τι λιγότερο σταθερές από το παρελθόν. Οφείλουμε, ταυτόχρονα, να υπενθυμίσουμε ότι, εάν για τα προαναφερθέντα είμαστε σε θέση να προβλέψουμε χωρίς ιδιαίτερο κίνδυνο το άμεσο μέλλον, υπάρχει μια παράμετρος, που επηρεάζει σημαντικότερα τις δημογραφικές εξελίξεις, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία, συνήθως, αποσιωπάται και

υποτιμάται: η μετανάστευση είναι ο αστάθμητος παράγοντας των επόμενων δεκαετιών και μπορεί να ανατρέψει άρδην το προαναφερθέν σενάριο.

Οι μονομερείς προσεγγίσεις και τα επαγώγά τους

Βάσει των προτέρων συνοπτικά εκθεθέντων στοιχείων και εκτιμήσεων, δυνάμεθα να εγείρουμε σειρά συναφών ερωτήσεων: προς τι η προβολή των πλέον «ανησυχητικών» δεικτών, η επίκληση ιδιοτήτων που δεν έχουν, η αποσιώπηση άλλων λιγότερο «ανησυχητικών», η επικέντρωση της ανάλυσης στον συγκυριακό μικρό χρόνο, με άμεση συνέπεια την έλλειψη αναφοράς στην ιστορία, το μονομερές ενδιαφέρον για μια από τις συνιστώσες του προβλήματος (γονιμότητα) και η επιλεκτική επιλογή περιόδων αναφοράς, δεδομένων, δεικτών¹⁰, χωρών προς σύγκριση;

Οι απαντήσεις στα πρότερα ερωτήματα δεν είναι προφανείς: θα μπορούσε κανείς να επικαλεσθεί την ελλιπή δημογραφική παιδεία¹¹, αλλά θα ήταν αρκετά απλοϊκό. Θα πρέπει, μάλλον, για να εξηγήσουμε αυτή την «αποκαλυπτική» παρουσίαση της δημογραφικής μας κατάστασης (βλέπε «γονιμότητα») στη βάση επιλεκτικής και μονομερούς παρουσίας δεδομένων και το επιχειρούμενο αμάλγαμα (σύγκριση επιλεκτικά περιόδων αναφοράς και ανομοιογενών μεγεθών), να ανατρέξουμε στην κοινωνιολογία των επιστημών και κυρίως στην κυρίαρχη ιδεολογία που χαρακτηρίζει σημαντικά τμήμα των ενασχολούμενων με τα δημογραφικά δρώμενα στη χώρα μας. Το κυρίαρχο αυτό ρεύμα σκέψης και ιδεών, στο οποίο εντάσσονται, χαρακτηρίζεται από τις εξής συντεταγμένες: απόλυτη αναγκαιότητα αύξησης του «ελληνικού» πληθυσμού, φόβος για την αύξηση των ξένων

και για την αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας, αναγκαιότητα παρεμβάσεων για την αύξηση των γεννήσεων. Δεν θα χαρακτηρίζαμε, άλλωστε, ως τυχαία ή συγκυριακή τη «συμπόρευση» των επιστημόνων αυτών με όσους προβάλλουν λιγότερο «επιστημονικές» προτάσεις και θέσεις¹² για τους κινδύνους «αφελληνισμού», απώλειας «δυναμισμού» του έθνους, κατάκτησής μας («όπως και στο παρελθόν») από τους πολυπληθέστερους, νεότερους (και δυναμικότερους) «βαρβάρους». Τους οποίους μόλις δυνάμεθα να κρατήσουμε «εκτός των τειχών».

Επάγωγο της αποσπασματικής αυτής θεώρησης των δημογραφικών δεδομένων και της μονομερούς αυτής επικέντρωσης της προσοχής στην αναπαραγωγή (γεννητικότητα/γονιμότητα) είναι και η συσώρευση των εμποδίων για μια νηφάλια, στη βάση των υπαρκτών δεδομένων και δυνατών αναλύσεων, συζήτηση για τις δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές. Έτσι, ελάχιστα μας προβληματίζει η σχετικά υψηλή βρεφική μας θνησιμότητα (10‰) ή ακόμη η θνησιμότητα σε ορισμένες ηλικίες από ιδιαίτερες αιτίες (προχαία δυστυχήματα) που είναι και από τις υψηλότερες της Δυτικής Ευρώπης. Ελάχιστα, επίσης, μας προβληματίζει η ιδιαίτερα άνιση κατανομή του πληθυσμού μας στον γεωγραφικό χώρο (>50% στο <2% του ελληνικού εδάφους) και οι επιπτώσεις της. Εκλείπει ουσιώδης προβληματισμός για τις μεταναστευτικές ροές που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη δημογραφική μας

ιστορία, αλλά και θα έχουν ολοένα και μεγαλύτερο ειδικό βάρος στο άμεσο και απώτερο μέλλον (μεταναστευτικές έξοδοι Ελλήνων, παλιννόστηση, πρόσφυγες, είσοδος ξένων εργαζόμενων, εγκατάσταση «ομογενών»/ελληνικών «μειονοτικών» ομάδων στη χώρα μας). Εκλείπει, ακόμη, κάθε ουσιαστικός προβληματισμός για την «ποιότητα» του πληθυσμού της χώρας μας (σε σχέση με την υγεία του, την παιδεία του, τη δυνατότητα προσαρμογής του στις ταχύτατα εξελισσόμενες συνθήκες, στην παραγωγή με την ευρεία έννοια). Παράλληλα, προβάλλεται η «ποσότητα» σε συνάρτηση με όμορες «ποσότητες» για να τονισθούν οι ανισότητες, με επίκληση ιστορικών «παραδειγμάτων» (Ρώμη, αρχαία Αθήνα) που συνειρμικά μας οδηγούν σε καταστροφολογικά σενάρια του τύπου «γεννάτε γιατί χανόμαστε», όταν τα αναφερόμενα παραδείγματα, συνήθως, ουδαμώς επιτρέπουν την αναζήτηση τέτοιων αιτιωδών σχέσεων¹³. Τέλος, ως δαμόκλειος σπάθη, παρουσιάζεται η αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων, -γήρανση- στη βάση ενός ορίου (65 έτη) που αυθαίρετα τίθεται, χωρίς αναφορά στα φυσιολογικά, νευρολογικά και ψυχολογικά δεδομένα του τέλους του 20ού αιώνα, θεωρώντας ότι η ηλικία είναι ο μοναδικός ασφαλής δείκτης για τη «μέτρηση» της κατάστασης της υγείας και των παραγωγικών δυνατοτήτων του ατόμου και επιχειρώντας την αναγωγή μιας «φυσικής» σε μια «κοινωνική» κατηγορία (εργασία)¹⁴.

Ταυτόχρονα και παράλληλα, ως επάγωγο της πρότερης μονομερούς και αποσπασματικής προσέγγισης, η αναπαραγωγή και η γενετήσια συμπεριφορά τείνουν να εξετασθούν «αυτονομημένα», ως να υπερίπτανται του υπάρχοντος εποικοδομήματος όσο και της υλικής του βάσης. Ως να είναι ένα σύνθετο θέμα μεν, που ανάγεται δε αποκλειστικά σε ατομικές επιλογές. Ως τα άτομα να επιλέγουν «ελεύθερα» και «συνειδητά» τον αριθμό παιδιών τους, κάνοντας πάντοτε λιγότερα από αυτά που επιθυμούν (διαφορά ανάμεσα στο «ιδεατό», «επιθυμητό» και «αποκτώμενο» αριθμό παιδιών που καταγράφουν όλες οι εμπειρικές έρευνες). Ως οι επιλογές αυτές να μην εγγράφονται στα πλαίσια των τρεχόντων κοινωνικών κανόνων, να μην επηρεάζονται από τις «προτροπές» ενός συλλογικού συστήματος αναφοράς. Ως να είναι απλώς «άθροισμα» ατομικών επιλογών, σε πλήρη «ρήξη» και αναντιστοιχία με την κοινωνία (στα πλαίσια της οποίας εκφράζονται και μορφοποιούνται). Ως αυτή να μην περιέχει μια δική της δυναμική, δυναμική που δεν προσδιορίζει μόνο την πορεία του συγκεκριμένου φαινομένου, αλλά ένα ευρύτερο πεδίο όπου κινούνται, εκφράζονται, εκδηλώνονται τόσο οι γνώμες, στάσεις, κίνητρα, στόχοι, επιδιώξεις, όσο και οι δράσεις μας. Ως κοινωνία, οικογένεια και αναπαραγωγή να μην αποτελούν ενιαίο σύστημα.

Παρεμβάσεις και μέτρα πολιτικής: δυνατότητες και όρια

Υπό τις προαναφερθείσες συνθήκες και σε έντονα φορτισμένο συγκινησιακό κλίμα, πληθαίνουν οι παρεμβάσεις φορέων και επιστημόνων¹⁵, που θέτουν επιτακτικά την αναγκαιότητα χάραξης μιας ενεργούς δημογραφικής πολιτικής και βασικά της λήψης επειγόντων μέτρων που θα

στοχεύουν την αναπαραγωγή¹⁶. Το ζήτημα που τίθεται είναι προς ποία κατεύθυνση, σε ποια πεδία πρέπει να ληφθούν τα «μακρόπνοα και γενναιόδωρα μέτρα για την ανακοπή της δημογραφικής παρακμής του έθνους» (sic) που οφείλεται, κυρίως, στην υπογεννητικότητα και ποια η εμβέλεια - αποτελεσματικότητά τους; Δεχόμενοι ως δεδομένη τόσο την αναγκαιότητα αύξησης της γονιμότητας όσο και την οξείτητα του προβλήματος, ας εξετάσουμε τις δυνατότητες και τα όρια των πολιτικών παρεμβάσεων. Ας υπενθυμίσουμε, κατ' αρχάς, ότι για τη χάραξη-υλοποίηση μιας δημογραφικής πολιτικής απαιτούνται: i) η σύλληψη και ο προσδιορισμός των προβλημάτων, ii) η διατύπωση σαφών στόχων-μέτρων της πολιτικής, iii) η υλοποίησή της και, τέλος, iv) η αξιολόγησή της. Από ό,τι έχουμε ήδη αλλού εκτεταμένα αναπτύξει¹⁷, καθίσταται, κατά τη γνώμη μας, σαφές ότι στη χώρα μας δεν συντρέχουν οι προαναφερθέντες παράγοντες -ιδιαίτερα οι δύο πρώτοι- οι οποίοι θεωρούνται και ως η αναγκαία συνθήκη για την υλοποίηση και αξιολόγηση μιας τέτοιας πολιτικής. Ειδικότερα δε, ακόμα και στην περίπτωση που υιοθετήσουμε πλήρως τις κυρίαρχες θέσεις (αναπαραγωγή - γονιμότητα μοναδική συνισταμένη του «δημογραφικού προβλήματος») δυνάμεθα βάσιμα να θέσουμε ερωτήματα και ως προς την εμβέλεια-αποτελεσματικότητα των ληφθέντων ήδη και προτεινόμενων μέτρων πολιτικής¹⁸. Θα υπενθυμίσουμε απλώς ότι:

α) Η πολιτική που στοχεύει στην ανακοπή των αργών ρυθμών πτώσης της γονιμότητας των γενεών (και ακόμη περισσότερο στην αναστροφή μεσοπρόθεσμα της τάσης αυτής), οφείλει να είναι ενσωματωμένη, να αποτελεί οργανικό τμήμα

μιας γενικότερης πολιτικής που θα έχει σαφείς στόχους, για την υλοποίηση ενός συλλογικού κοινωνικού οράματος-σχεδίου, επί του οποίου θα έχει ήδη επιτευχθεί ευρύτερη συναίνεση στην ελληνική κοινωνία (στο πλαίσιο π.χ. ενός συνολικού προγραμματισμού για μια δεδομένη, σαφώς προσανατολισμένη και οροθετημένη, κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη). Η ενσωμάτωση μιας πολιτικής γονιμότητας, στα πλαίσια ενός γενικότερου συλλογικού «σχεδιασμού», προϋποθέτει τη σαφή διατύπωση στόχων για την επίδραση των τάσεων αναπαραγωγής, οι οποίες θα απορρέουν από τις ανάγκες της υλοποίησης των γενικότερων στόχων της πολιτικής και θα ευρίσκονται σε αντιστοιχία με αυτές. Κατ' επέκταση, με κριτήριο την επίτευξη των γενικότερων στόχων και τη συμβολή τους σε αυτή, θα πρέπει να αξιολογηθούν τα προγράμματα και τα μέσα της πολιτικής για τη γονιμότητα. Ταυτόχρονα και παράλληλα, θα πρέπει να ληφθούν πιθανόν σοβαρά υπόψη ορισμένες ιδιαιτερότητες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και *ιδιαίτερα ορισμένων υποσυνόλων της*. Κατ' επέκταση, δεν δυνάμεθα να φανταστούμε την ύπαρξη «προκατασκευασμένων» πολιτικών («έτοιμων πακέτων») οι οποίες μπορούν να εφαρμοσθούν «ελαφρώς» προσαρμοζόμενες σε όλες τις κοινωνίες που έχουν τον ίδιο στόχο (π.χ. ανόρθωση της γονιμότητας). Στα πλαίσια των προαναφερθέντων, από μεθοδολογική σκοπιά, οφείλουμε όχι μόνο να διατυπώσουμε μια πολιτική για τη γονιμότητα, σε συνάρτηση με τους συνολικότερους διατυπωμένους στόχους της κοινωνίας μας και τις επάγω-

γες τομεακές πολιτικές, αλλά, ακόμη, να αναρωτηθούμε και να προβληματισθούμε, κατ' αρχάς, και για την εγκυρότητά της και κατόπιν για τις δράσεις που θα προταθούν.

β) Ειδικότερα δε, προ της λήψης οιαδήποτε μέτρου για την ανόρθωση της γονιμότητας, προτάσσονται σαφείς και τεκμηριωμένες απαντήσεις στα κάτωθι βασικά ερωτήματα:

i) Ποια είναι, θεωρητικά, τα δυνητικά πεδία μιας τέτοιας πολιτικής (πολιτικής που στοχεύει να παρέμβει στην πορεία της γονιμότητας και, επομένως, στους παράγοντες που την προσδιορίζουν);

ii) Ποια θεωρία είναι η πλέον «ισχυρή» σήμερα, δυνάμενη να ερμηνεύσει τις πτωτικές τάσεις της γονιμότητας και, κατ' επέκταση, να προσδιορίσει τις καθοριστικές, προσδιοριστικές παραμέτρους που οδηγούν στη συρρίκνυσή της, αναδεικνύοντας τις σχέσεις αίτιου-αποτέλου;

Οι «σύμβουλοι του πρίγκιπα»

Ελλείψει ικανοποιητικών και τεκμηριωμένων απαντήσεων στα πρότερα τιθέμενα ερωτήματα από τους προτείνοντες αναφανδόν μέτρα «ανόρθωσης» της γονιμότητας, το όλο εγχείρημα καθίσταται αίολο. Προσκαλούμε δε ταυτόχρονα, όλους όσους, επικαλούμενοι την αμφιλεγόμενη οξύτητα του προβλήματος, προτείνουν «περισσότερη δράση» και «λιγότερη επισημότητα», να μας εκθέσουν τις θεωρητικές βάσεις και τις λανθάνουσες παραδοχές - υποθέσεις που υιοθετούν, ως και τα στοιχεία της εγκυρότητας και της ισχύος των μέτρων που προτείνουν. Υποστηρίζουμε δε, ταυτόχρονα, ότι είναι πρωτόγονα αφελές πλέον να διατείνεται κανείς ότι με μέτρα που στοχεύουν το ατομικό επίπεδο είναι δυνατό να αναστραφούν οι τάσεις και οι δείκτες γονιμότητας και να επηρεασθούν τιμές άνω του ορίου αναπαραγωγής των

γενεών (2,1 παιδιά/γυναίκα)¹⁰.

Θα πρέπει, ταυτόχρονα, να τονισθεί η ματαιότητα όλων αυτών των τεχνοκρατών που διαβεβαιώνουν με έπαρση ότι κατέχουν το κλειδί της λύσης, ότι για να ανορθωθεί η γονιμότητα πρέπει να ληφθούν αυτά ή εκείνα τα μέτρα. Στη χώρα μας, ιδιαίτερα στην τελευταία περίοδο, παρουσιάζεται μια ενδημική κατάσταση: δημοσιεύματα του τύπου: «60 δισ. το χρόνο για να μη χαθούμε» (*Ελευθεροτυπία*, 24.12.1988), υπογεγραμμένα από «ειδήμονες»¹¹, αν και αποτελούν ακόμη εξαίρεση, εμφανίζονται όλο και συχνότερα, συνοδευόμενα από «καταστροφικούς» τίτλους, όπως «Η Ελλάδα μικραίνει» (*Έθνος*, 1.1.1989), «Έθνος» ανάδελφο και υπογεννητικό (*Ριζοσπάστης* 1989)... που γίνονται ακόμη και πρωτοσέλιδα («Γεννάτε γιατί χανόμαστε», *Ελευθεροτυπία* 8.11.1991).

Υπενθυμίζουμε σε όλους όσους διατείνονται ότι έχουν έτοιμη την οποιαδήποτε λύση, ότι δύσκολα αντικαθίσταται ο Νάρκισσος από ένα παιδί της αγάπης, βομβαρδίζοντάς τον με οικογενειακά επιδόματα, φορολογικές ελαφρύνσεις, μειώμενα τιμολόγια, ατέλειες στην απόκτηση αυτοκινήτου μεγάλου κυβισμού και λοιπά κίνητρα...¹² (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αντιπθέμεθα στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους-πρόνοιας στη λήψη μέτρων που «αποκαθιστούν» κοινωνικές ανισότητες και διευκολύνουν τη συμμετοχή στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή, παράλληλα με την εκπλήρωση των οικογενειακών «υποχρεώσεων»). Στο βαθμό, όμως, που η εξέλιξη της πορείας της γονιμότητας, τόσο στη χώρα μας όσο και στην πλειονότητα των ανεπτυγμένων χωρών της ηπείρου μας, συνδέεται με βαθύτατα ριζωμένους στους

δυτικούς πολιτισμούς μηχανισμούς, μήπως θα ήταν πλέον ευφυές να ασχοληθεί κανείς με αυτούς, εάν θέλει να ανατρέψει την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων, αντί να καταστροφολογεί, προτείνοντας αποκλειστικά μέτρα παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο: μήπως θα ήταν ταυτόχρονα πλέον ενδιαφέρον, εάν η προσοχή εστρέφεται στον εντοπισμό και τον προσδιορισμό των μηχανισμών αυτών και των δομικών τους στοιχείων, λαμβάνοντας, παράλληλα, υπόψη και το ρόλο πιθανώς άλλων μεταβλητών, αλλά και τα φαινόμενα διάδρασης (καθώς και την «ευαισθησία» των μηχανισμών αυτών στις παρεμβάσεις για να αποφευχθούν «απευκαΐες» επιπτώσεις);

Όμως σήμερα – και φυσικά όσο δεν αναπροσανατολίζουμε την έρευνα και δεν υιοθετούμε και άλλες οπτικές γωνίες θεώρησης – με βάση τις κεκτημένες γνώσεις και εμπειρίες, μια τέτοια παρέμβαση είναι αναποτελεσματική. Έτσι, εκτός και αν επιθυμούμε να προγραμματίσουμε μια νέα κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική και οικολογική επανάσταση (πιθανόν ευκαία και αναγκαία κάτω από άλλη οπτική γωνία και όχι ασφαλώς ορμώμενοι από την πτωτική πορεία της γονιμότητας – δηλαδή εξαιτίας της), αναρωτώμεθα εάν θα ήταν πλέον λογικό και ρεαλιστικό για τις κοινωνίες μας να οργανωθούν και να «προγραμματίσουν» την πορεία τους, με βάση τις υπάρχουσες δημογραφικές πραγματικότητες (υιοθετώντας μικρής εμβέλειας διορθωτικές παρεμβάσεις, εάν το κρίνουν σκόπιμο, και μη θέτοντας ανέφικτους στόχους) αναζητώντας, ανεξαρτήτως της χαμηλής σχετικά γονιμότητας (κάτω του ορίου αναπαραγωγής των γενεών), με

ποιους τρόπους είναι δυνατό να πράγματίζουν τους στόχους τους και τα οράματά τους (εάν φυσικά έχουν ακόμη κάποια).

Στον επίλογο του άρθρου αυτού θεωρούμε, τέλος, σκόπιμο να επισημάνουμε τη δυσκολία, κάτω από τις υπάρχουσες συνθήκες, του εγχειρήματος της ανάπτυξης της συζήτησης για τις παρούσες δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές και για τα ενδεικνυόμενα, πιθανόν, μέτρα πολιτικής, με νηφαλιότητα και ψυχραιμία, χωρίς ακρότητες, τόσο ανάμεσα στους «ειδήμονες» όσο και στην ευρύτερη κοινή γνώμη. Η χαώδη δημογραφική μας παιδεία και έρευνα ασφαλώς δεν το διευκολύνει, αλλά δεν αποτελεί ταυτόχρονα και ανυπέρβλητο εμπόδιο. Εκείνο που, αντιθέτως, παίζει αρνητικό ρόλο, είναι το δημιουργούμενο «κλίμα»: στη χώρα μας όσοι, μη όντας εκ πεποιθήσεως και «θέσεως» (πολιτικής, ιδεολογικής, θρησκευτικής, πολυτεχνικής ακόμη...) δεν λαμβάνουν σαφώς θέση υπέρ όποιος πολιτικής ενεργούς παρέμβασης για την ανόρθωση της γονιμότητας και αναπτύσσουν προβληματισμούς και επιφυλάξεις στις ακραίες θέσεις του τύπου «χανόμαστε» (θέτοντας επί τάπητος αφενός μεν το σύνολο των δεδομένων που χαρακτηρίζουν την παρούσα δημογραφική θέση της Ελλάδας, αφετέρου δε «παρεκκλίνοντα» ερωτήματα) κινδυνεύουν, στην καλύτερη των περιπτώσεων, να χαρακτηρισθούν ως νεομαλθουσιανοί και αντίθετοι προς κάθε παρέμβαση, στη χειρότερη δε, ως «παραπλανώντες» την κοινή γνώμη και τους φορείς που μελετούν τη λήψη μέτρων και «ισχυρίζονται ότι νομίζουν» ή ακόμη εκφράζοντες «προσωπικές εκτιμήσεις και προβλέψεις», όταν η έλλειψη τεκμηριωμένων αντεπιχειρημάτων και επιστημονικού ήθους-δεοντολογίας βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στον «σοβαρό» περιοδικό τύπο²².

Τέλος, κλείνοντας το άρθρο αυτό, θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε σε όσους από

τους επιστήμονες εκείνους θα ήθελαν να παίξουν καθοριστικό ρόλο στη χάραξη δημογραφικής πολιτικής ως «σύμβουλοι του πρίγκιπα», ότι οι απαντήσεις σε σειρά ερωτημάτων που θέτουν οι πολιτικοί, κάτω από τη δική τους οπτική γωνία, ουδαμώς είναι προφανείς. Των απαντήσεων αυτών προτάσσεται νέα σειρά ερωτημάτων, όπως π.χ. πρέπει να ληφθούν μέτρα ή όχι για την ανόρθωση της γονιμότητας; Υπάρχει επιστημονική απάντηση στο ερώτημα αυτό; Υπάρχει ένα «φυσιολογικό όριο» αναπαραγωγής, ώστε η τοποθέτηση της γονιμότητας των γενεών κάτω από αυτό να θεωρείται αρνητική, άνω δε από αυτό θετική;

Έχουμε, όσο μας αφορά, ήδη σαφώς τοποθετηθεί στο θέμα αυτό: πιστεύουμε ότι δεν υπάρχει ένα σαφές («φυσικό», «φυσιολογικό») όριο που να επιτρέπει αφ' εαυτού θετική ή αρνητική αξιολόγηση (πρέπει/δεν πρέπει να ληφθούν μέτρα), ότι δεν υπάρχει επιστημονική απάντηση σε ένα με τέτοιους όρους διατυπωμένο ερώτημα (όπως δεν υπάρχουν απαντήσεις και σε πληθώρα παρόμοιων ερωτημάτων: αναγκαιότητα ή μη για τη διεύρυνση των ατομικών ελευθεριών, την ανισότητα των φύλων ή των φυλών, θετικούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης κ.ο.κ.). Δυνάμεθα, όμως, να δώσουμε απαντήσεις σε συναφή ερωτήματα. Π.χ: με δεδομένους τους στόχους και τα οράματα της κοινωνίας, τα σχέδιά της για το παρόν και

το μέλλον (που δεν προσδιορίζονται καθαριστικά από την επιστήμη), ο πληθυσμός (στάσιμος, αυξανόμενος, μειούμενος, νέος ή γηρασμένος, ανοικτός ή απολύτως κλειστός στις μεταναστεύσεις, αποτελούμενος από σταθερές ή μη συμβιώσεις, με γονιμότητα κάτω ή άνω του εκάστοτε ορίου αναπαραγωγής, με μέσο προσδοκώμενο χρόνο ζωής αυτό ή τον άλλο, με αυτή ή την άλλη δομή κατά φύλο ή ηλικία κ.λπ.) αποτελεί ανασταλτικό ή θετικό παράγοντα; Όμως, στην περίπτωση αυτή, ο πληθυσμός μας θεωρείται ως μέσο για την υλοποίηση των στόχων που έχουν τεθεί και ο επιστήμονας δύναται να κληθεί να εξετάσει εάν είναι το μόνο μέσο ή ένα από τα δυνατά, ένα μέσο αποτελεσματικό ή μη και αντιστοίχως να προτείνει, εάν δύναται, και με επιφυλάξεις, τον ή τους τρόπους για να αυξηθεί η «αποτελεσματικότητά» του. Όμως, ακόμη και στην περίπτωση αυτή, όπου είναι δυνατές και νομιμοποιημένες οι αξιολογήσεις (θετικές ή αρνητικές) των διαφόρων μεγεθών και παραμέτρων, οι απαντήσεις του επιστήμονα, οι προτεινόμενες λύσεις και τα μέτρα συνήθως είναι υποθέσεις κατά το μάλλον ή ήττον βάσιμες και παράλληλα (και μερικώς μόνο) βάση για τη λήψη οιασδήποτε πολιτικής θέσης-παρέμβασης. Εάν υπάρχουν επιστήμονες που πιστεύουν το αντίθετο, καλούνται να παρουσιάσουν τις απόψεις τους, ελπίζοντας ότι θα αποφυγουν την ταύτιση των επιθυμιών και των πιστεύω τους με τις επιστημονικές αλήθειες, που δεν είναι και αυτές ακόμη παρά υποθέσεις υπό αίρεση (πόσο μάλλον οι ιδεολογικές τους τοποθετήσεις...).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εικόνα που προβάλλουν δημοσιεύσεις και άρθρα του πυρήνα της ομάδας αυτής. Βλέπε ενδεικτικά επιλεκτικά: Γ. Τζιαφέτας (1988α/β/γ, 1990, 1993). Ν. Πολύζος κ.α. (1988), ΕΔΗΜ (1986 και 1991). Η ΕΜΚΕ-Πουλοπούλου (1987).
2. «Κίνητρα για την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος της χώρας». Βουλή των Ελλήνων. Πρακτικά Κ και ΛΕ Συνεδρίων.
3. Βλ. *Οικονομικό Ταχυδρόμο* (25/6/92) και Βουλή των Ελλήνων (1993γ).
4. Βουλή των Ελλήνων (1993α/β).
5. Ας υπενθυμίσουμε ότι ο ετήσιος ή συγχρονικός/συγκυριακός δείκτης γονιμότητας δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική γονιμότητα καμίας γενεάς ή ομάδας γενεών. Είναι μια «κατασκευή» του πνεύματος, ένας μέσος, που δίνει τον αριθμό παιδιών που «αναμένεται» να γεννηθούν από μια πλασματική-μη υπάρχουσα- γενεά 1.000 γυναικών, αν αυτή ακολουθήσει το πρότυπο αναπαραγωγικότητας ενός έτους (δηλαδή, αν οι γυναίκες της υποθετικής αυτής γενεάς έχουν σε κάθε ηλικία την ίδια γονιμότητα με την προσμετρούμενη στη διάρκεια του συγκεκριμένου έτους γονιμότητα των 35 διαφορετικών γενεών, ηλικίας 15 έως 50, που το τέμνουν). Το τελικό μέγεθος που δίνει είναι το αποτέλεσμα μιας διαδρομής, μιας «λογικής» κατασκευής που «σπίνεται», θέτοντας τον ένα μετά τον άλλο κύβους, που ο καθένας τους αποτελεί τμήμα ενός διαφορετικού οργανικού συνόλου (γενεάς γυναικών). Ο δείκτης αυτός, επομένως, αποκρυσταλλώνει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα κάθε χρονικής περιόδου, δίδοντάς του πολλαπλασιαστική ισχύ, στο βαθμό που καμιά υπάρχουσα γενεά γυναικών δεν αναμένεται στην πραγματικότητα να έχει στη διάρκεια της αναπαραγωγικής της ζωής (30-35 έτη) την ίδια «αντίδραση» που έχουν οι 35 γενεές όταν τέμνουν μια συγκεκριμένη χρονιά ή περίοδο. Αντιθέτως, ο διαγενεακός δείκτης γονιμότητας προσμετρά την πραγματική γονιμότητα μιας υπάρχουσας γενεάς χιλίων γυναικών, δηλαδή το μέσο αριθμό παιδιών που απέκτησαν στη

διάρκεια της αναπαραγωγικής τους ζωής. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα και βάσει των τεχνικών ανάλυσης, εκτιμάται ότι οι Ελληνίδες που γεννήθηκαν γύρω στο 1955 θα αποκτήσουν σχεδόν 1,9 παιδιά/γυναίκα.

6. Ας υπενθυμίσουμε τις πρόσφατες παρατηρήσεις του γνωστού δημογράφου L. Tabah (*L' evolution demographique mondiale et ses consequences pour l' Europe*, Strasbourg, Conseil de l' Europe, 1990) για τις προβολές του ευρωπαϊκού πληθυσμού: «Ο υπολογισμός των προβολών είναι μια άσκηση, το πολιτικό περιεχόμενο της οποίας δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει. Η δόμηση προβολών για το απώτερο μέλλον είναι συνήθως μια πράξη περισσότερο ιδεολογική παρά επιστημονική, που στοχεύει να οδηγήσει επιτηδείως την κοινή γνώμη και τις αρχές να πιστέψουν σε μια πραγματικότητα που διαφαίνεται στον ορίζοντα και να αντιδράσουν προς την επιδιωκόμενη κατεύθυνση. Μέσω αυτών επιδιώκεται η ενεργοποίηση (νοητική και ηθική) του πολίτη και της εκτελεστικής εξουσίας που τίθενται ενώπιον των ευθυνών τους, η επίκληση και η πειθώ για να υιοθετηθούν συγκεκριμένες συμπεριφορές με την κινητοποίηση των ΜΜΕ, που δύναται να εκλάβει το χαρακτήρα της παραπληροφόρησης, εάν οι προβολές έχουν γίνει χωρίς ευσυνειδησία. Αυτή, άλλωστε, υπήρξε και η κινητήρια δύναμη (η ενεργοποίηση της κοινής γνώμης) που οδήγησε τον πρώτο διδάσκοντα στον τομέα αυτό, τον Gass Saunders, το 1936, να επιχειρήσει δημογραφικές επιστημονικές προβολές μεγάλης κλίμακας. Στόχος του, η ώθηση για υιοθέτηση ενεργών πολιτικών για ενίσχυση των γεννήσεων στη Μεγάλη Βρετανία, την εποχή που αυτή δοκιμαζόταν από οικονομική και δημογραφική κρίση ταυτόχρονα».
7. Βλέπε αναλυτικότερα για τα θέματα αυτά, Β. Κοτζαμάνης (1993β).
8. 105-120% για το Βέλγιο, Αυστρία, Δανία, Ην. Βασίλειο, Ιρλανδία, Ουγγαρία, 120-130% για την Ιταλία, Λουξεμβούργο, Νορβηγία, Σουηδία, Φινλανδία, Βουλγαρία, 130-140% για την Ελλάδα, Γαλλία, Δ. Γερμανία,

- Ρουμανία, 140-155% για την Ελβετία, Ισπανία, Πολωνία, Γιουγκοσλαβία, Ολλανδία, >155% για την Ισλανδία, Αλβανία και Τουρκία (βλέπε Conseil de l'Europe και EUROSTAT, 1992).
9. Για τους επιθυμούντες να αποκτήσουν σφετέρη και πλέον ολοκληρωμένη εικόνα των μεταπολεμικών μας δημογραφικών εξελίξεων, βλέπε Β. Κοτζαμάνης, 1988α/β, 1993α/β και 1994α.
10. Είναι μήπως «τυχαία» η μη αναφορά αναλυτικών στοιχείων για την πορεία της γονιμότητας των γενεών (διαγενεακή γονιμότητα) στη χώρα μας και η μη παράθεση συγκριτικών δεδομένων (αναφορά σε άλλες χώρες της ΕΟΚ ή του Συμβουλίου της Ευρώπης) για το ίδιο θέμα, από τους εκφραστές της προαναφερθείσας τάσης, ενώ βρίθουν οι παραθέσεις και συγκρίσεις στη βάση των εγκαρσίων δεικτών; Ενδεικτικά, ως αναφέρουμε ότι σε όλες σχεδόν τις επιστημονικές εκδόσεις, μετά το 1980, που διαπραγματεύονται τη δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδας στα αντίστοιχα κεφάλαια/τομείς/θεματολογία που άπτονται της γεννητικότητας/γονιμότητας/αναπαραγωγής, δεν παρατίθενται στοιχεία διαγενεακής γονιμότητας (βλ. Ν. Πολύζος 1981, ΕΔΗΜ 1986, 1988, Η. Εμκε-Πουλοπούλου 1987, Ν. Πολύζος, κ.α. 1988, Γ. Τζιφάτας 1988α και 1990, ΥΠΕΘΟ 1989, Ακαδημία Αθηνών 1990, ΙΑΔΗΠ 1991, Χ. Συμεωνίδου 1992).
11. Βλέπε αναλυτικότερα για το θέμα αυτό Β. Κοτζαμάνης (1993α).
12. Βλέπε ενδεικτικά Ν. Ψαρουδάκης (1981), Ε. Δοκορφή (1985), Δ. Θωμαΐδης (1989), ΙΑΔΗΠ (1989-1993).
13. Για τους υιοθετούντες τις θέσεις αυτές, το παρελθόν μας διδάσκει: «η δημογραφική εξασθένηση-γήρανση της Ελλάδας και του Βυζαντίου, οδήγησε, σύμφωνα με έγκριτες μαρτυρίες, τον ελληνισμό σε υποταγή αιώνων, και, παρ' ολίγον, σε ολοκληρωτικό αφανισμό...». Τα ίδια επιχειρήματα επαναλαμβάνονται και για τους λόγους πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ας υπενθυμίσουμε, απλώς, ότι οι αποκαλούμενοι «βάρβαροι», εκ των οποίων ορισμένοι δεν είχαν ακόμη γνωρίσει τη γεωργία, ήταν σημαντικά ολιγαριθμότεροι του πληθυσμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Οι Ούνοι, Μογγόλοι, Ούγγροι κ.ά. που κατέστρεψαν την Ευρώπη μέχρι το 13ο αιώνα επίσης σημαντικά ολιγαριθμότεροι των γερμανικών φυλών. Οι Βίκινγκς που έφθασαν μέχρι την Κωνσταντινούπολη, εγκαθιδρύοντας την επικυριαρχία τους στα παράλια του Ατλαντικού έως το Γιβραλτάρ, δεν υπερβαίνουν μερικές δεκάδες χιλιάδων. Οι Άγγλοι κράτησαν τις Ινδίες με λιγότερο από 10.000 άτομα, ως και οι Ολλανδοί την Ινδονησία. Οι Ρωμαίοι, όταν άρχισαν τις επεκτατικές τους κατακτήσεις ήταν πληθυσμιακά «δαβίδ». Οι Ίωνες και οι Δωριείς, που επεκράτησαν των Μυκηνών και της Κρήτης, σαφώς ολιγαριθμότεροι των αντιπάλων τους. Οι Αθηναίοι του «χρυσού αιώνα», των Περσών. Οι Μακεδόνες, των λαών της αυτοκρατορίας που εγκαθίδρυσαν. Το Ισραήλ αντιπαραέρχεται τα πολλαπλάσια πληθυσμιακά αραβικά όμορα κράτη – και τα παραδείγματα που δύνανται να παραταχθούν θα επέτρεπαν τη συγγραφική τόμου.
14. Βλέπε ειδικότερα Β. Κοτζαμάνης (1993γ).
15. Βλέπε ενδεικτικά: Βουλή των Ελλήνων (1991, 1993α/β/γ), ΥΠΕΘΟ (1989), ΑΣΠΕ (1988), Ακαδημία Αθηνών (1990), ΙΑΔΗΠ (1989-1992 και 1991).
16. Π.χ. μια ενεργός πολιτική για τη γονιμότητα μπορεί να στοχεύει αποκλειστικά, είτε μόνο στην ανόρθωσή της (αύξηση της διαγενεακής γονιμότητας, ήτοι του μέσου αριθμού παιδιών/γυναίκα στις διαδοχικές γενεές), είτε μόνο στην αλλαγή του χρόνου έλευσης των παιδιών στη διάρκεια του αναπαραγωγικού κύκλου (π.χ. απόκτηση των παιδιών σε μεγαλύτερη ηλικία και με μικρή διαφορά του ενός από το άλλο, έναντι της απόκτησης σε μικρή ηλικία και μεγάλα χρονικά διαστήματα ανάμεσα στις διαδοχικές γεννήσεις), είτε και στα δύο.
17. Β. Κοτζαμάνης (1993β και 1994β).
18. Ν. 1892/90, άρθρο 63 (ΦΕΚ 101/ τ. Α/31.7.90. Βλέπε επίσης προτεινόμενα μέτρα από τη Διακομματική Κοινοβουλευτική Επιτροπή (Βουλή των Ελλήνων, 1993α/β).
19. Μια σταθεροποίηση των τιμών του συγκυριακού δείκτη γονιμότητας και μια μικρή
- άνοδος τους αναμένονται στη χώρα μας στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας, ανεξαρτήτως της λήψης οιασδήποτε μέτρου, εξαιτίας της αναμενόμενης ανακοπής της τάσης για αύξηση της μέσης ηλικίας στην απόκτηση τέκνων, με την παράλληλη καθυστέρηση έλευσης των γεννήσεων που δεν πραγματοποιήθηκαν στην προηγούμενη δεκαετία εξαπίας του γεγονότος αυτού (βλ. Β. Κοτζαμάνης 1992 και 1993α).
20. Στη συγκεκριμένη περίπτωση του Γ. Τζιφάτα, αν. καθηγ. του ΕΜΠ και αντιπροέδρου της Εταιρείας Δημογραφικών Μελετών.
21. Ήδη αρχίζει να διαφαίνεται ένας προβληματισμός στο εσωτερικό των πολιτικών φορέων, όσον αφορά στην αποτελεσματικότητα μιας τέτοιας πολιτικής (βλέπε ενδεικτικά το άρθρο του Μ. Καχριμάκη, αν. γραμματέα του τομέα αλληλεγγύης του ΠΑΣΟΚ, στα Νέα της 21.8.93).
22. Βλέπε ενδεικτικά τα άρθρα του Γ. Τζιφάτα (*Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14-2-1993) και Χ. Συμεωνίδου (*Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 49, 1993).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακαδημία Αθηνών (1990) *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας – Υπογεννητικότητα και γήρανση του πληθυσμού*. Αθήνα.
- ΑΣΠΕ (1988) *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: «Το δημογραφικό πρόβλημα: προτάσεις για τη λύση του»*. Λάρισα, Οκτώβρης 1988.
- Βουλή των Ελλήνων (1991) *Πρακτικά Κ και ΛΕ Συνεδριάσεων* (7 και 28.11.1991).
- Βουλή των Ελλήνων (1993α) *Πόρισμα της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη μελέτη του δημογραφικού προβλήματος της χώρας και διατύπωση προτάσεων για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του*. Αθήνα.
- Βουλή των Ελλήνων (1993β) *Πρακτικά ΣΘ Συνεδριάσης* (19.3.1993).
- Βουλή των Ελλήνων (1993γ) *Πρακτικά ΡΙΖ Συνεδριάσης* (29.4.1993).

- Conseil de l'Europe (1992) *Recent demographic developments in Europe*. Strasbourg.
- Δοκορφίκη, Ε. (1985) *Αμβλώσεις, ο αφανισμός του έθνους*. Αθήνα.
- ΕΔΗΜ (1986) *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα: εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις*. Αθήνα.
- ΕΔΗΜ (1988) *Ευρωπαϊκή δημογραφική κοινότητα - η θέση της Ελλάδος*. Αθήνα.
- ΕΜΚΕ-Πουλοπούλου, Η. (1987) *Η δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα*. Αθήνα.
- Eurostat (1992) *Statistiques demographiques*. Luxembourg.
- Θωμαΐδης, Δ. (1989) *Αυτογενοκτονία. Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος και της Ευρώπης*. Θεσσαλονίκη.
- ΙΑΔΗΠ (1989-1993) *Δημογραφική Ενημέρωση* (περιοδική έκδοση), τευχ. 1-15.
- ΙΑΔΗΠ (1991) *Ετήσια έκθεση για τη δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα*. Αθήνα.
- Κοτζαμάνης, Β. (1988α) «Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (I. Η πορεία της γεννητικότητας και της ολικής γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο)» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ. 70.
- Κοτζαμάνης, Β. (1988β) «Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (II. Η πορεία της έγγαμης γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο: τάσεις, προοπτικές και ερωτήματα που ανακύπτουν από τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα της πτωτικής της πορείας)» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ. 71.
- Κοτζαμάνης, Β. (1993α) «Δημογραφικές εξελίξεις, πληθυσμιακές ανακατατάξεις και δημογραφική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα», σσ. 69-93 στο ΕΚΚΕ (εκδ.) *Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1993.
- Κοτζαμάνης, Β., κ.α. (1994α) «Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας: συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες πορείες;» στο Β. Κοτζαμάνης, Α. Μαράτου (επιμ.) *Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα και οι προοπτικές εξελίξής τους*. Αθήνα (υπό έκδοση).
- Κοτζαμάνης, Β. (1993β) «Δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές: σκέψεις με αφορμή τους πρόσφατους προβληματισμούς για το δημογραφικό «πρόβλημα» της Ελλάδος», *Εκλογή*, τευχ. 97, σσ. 119-143.
- Κοτζαμάνης, Β. (1994β) «Δημογραφική πολιτική και πολιτικές παρέμβασης στην πορεία των δημογραφικών συνιστωσών: δυνατότητες και όρια». *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τευχ. 14.
- Κοτζαμάνης, Β. (1993γ) «Δημογραφική και κοινωνική γήρανση: μύθοι και πραγματικότητα». Ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα: «Γήρανση και κοινωνία». Αθήνα, Νοέμβριος 1993.
- Πολύζος, Ν. (1981) *Δημογραφική πρόκληση, υπογεννητικότητα, γήρανση*. Αθήνα.
- Πολύζος, Ν., κ.α. (1988) *Πρόσφατη δημογραφική κατάσταση της Ελλάδος: αίτια-επιπτώσεις-πολιτική*. Αθήνα.
- Συμεωνίδου, Χ. (1992) *Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα.
- Συμεωνίδου, Χ. (1993) «Προβληματισμοί γύρω από τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 49.
- Τζαφέτας, Γ. (1988α) *Η Ελλάς γηράσκουσα*. Αθήνα.
- Τζαφέτας, Γ. (1988β) «Τι σημαίνει για τον τόπο η μείωση των γεννήσεων», *Ελευθεροτυπία*, 9.7.1988.
- Τζαφέτας, Γ. (1988γ) «60 δισ. το χρόνο για να μη χαθούμε», *Ελευθεροτυπία*, 24.12.1988.
- Τζαφέτας, Γ. (1990) *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος - η σημερινή κατάσταση*. Αθήνα.
- Τζαφέτας, Γ. (1993) «Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14.1.1993.
- ΥΠΕΘΟ (1989) *Το δημογραφικό πρόβλημα - προτάσεις για τη διαμόρφωση δημογραφικής πολιτικής* (έκθεση της επιτροπής για το δημογραφικό πρόβλημα). Αθήνα.
- Ψαρουδάκης, Ν. (1985) *Προτού είναι αργά: μέτρα για την αντιμετώπιση του δημογραφικού θανάτου*. Αθήνα.